



Universiteit
Leiden
The Netherlands

Veranderende verhoudingen tussen dagbladen en politiekepartijen

Scholten, O.; Kleinnijenhuis, J.

Citation

Scholten, O., & Kleinnijenhuis, J. (1989). Veranderende verhoudingen tussen dagbladen en politiekepartijen. *Acta Politica*, 24: 1989(4), 433-460. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449717>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449717>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

4. Een onderdeel van een meer uitgebreid hervormingsprogramma dat onder de naam 'Witte Revolutie' de geschiedenis in zou gaan en naast landhervormingen tevens nationalisatie van bossen, verkoop van publieke bedrijven, invoering van actief en passief vrouwenkiesrecht, winstdeling in bedrijven en de bestrijding van analfabetisme omvatte (Taheri 1985: 124; Hiro 1987: 45).

5. In een geschrift uit 1942, getiteld *Kashf al-Asrar* (Sleutel tot de Geheimen), pleitte Khomeini slechts voor een regering in overeenstemming met Allah's wetten en wijst hij een regering direct door de geestelijkheid af (Khomeini 1981: 169-173; Bernard/Khalilzad 1984: 36-37).

6. Volgens Ann Willner trachtte Mohamed Reza door de benadrukking van Irans pre-Islamitisch verleden het 'charisma van het koningschap' in Iran uit te buiten, maar moest een dergelijk bewust opgeklopt en vaag omschreven charisma het afleggen tegen het zeer specifieke charisma van Hussein, waarmee Khomeini zich identificeerde (1984: 78-88).

7. Vandaar dat ook Mohamed Reza probeerde zich te etaleren als een gelovig man die zich voor een goddelijke taak gesteld zag (Hiro 1987: 58).

8. Een dergelijke behoefte aan persoonlijk leiderschap in tijden van crisis is door Bryan Wilson wel aangeduid met de term 'charismatische vraag' (1975: 82-83).

9. Zo verhalen officiële Iraanse biografieën van Ruhollah Khomeini dat diens vader reeds als revolutionair tegen de Pahlavi-dynastie had gestreden en door Reza Khan of zijn Britse handlangers om het leven was gebracht. Aangezien Khomeini's vader reeds in 1902 stierf en de Pahlavi-dynastie pas in 1925 werd gevestigd is hier duidelijk sprake van een poging om Khomeini's verzet tegen de Pahlavi's dieper in de historie te wortelen dan in feite het geval was. Een andere mythe betreft de bovennatuurlijke bescherming die Khomeini zou bezitten. Toen een Iraakse MIG-bommenwerper in januari 1987 Khomeini's hoofdkwartier in Jamaran slechts op enkele kilometers na trof, wisten geestelijken te vertellen dat door de hemel gezonden engelen de aanval hadden afgewend (Taheri 1985: 31, 307).

10. In deze raad waren de belangrijkste stromingen in het verzet (radicale en gematigde religieuze leiders, pro-Islamitische leken-intellectuelen en socialisten) vertegenwoordigd (Bakhash 1985: 51).

11. Deze is door Adrian C. Mayer gekarakteriseerd als: 'ego-centred, in the sense of depending for their very existence on a specific person as a central organizing focus' (Goetze 1977: 275).

12. Halliday beaamt weliswaar dat de term 'charisma' in relatie tot Khomeini met de nodige voorzichtigheid en terughoudendheid moet worden gehanteerd, maar laat na te verduidelijken waarom dat nodig is (1981: 21).

13. Andere directe aanleidingen waren de mysterieuze dood van Khomeini's zoon Mustapha in oktober 1977, de scherpe aanval op Khomeini in *Ettelaat*, een Iraanse krant, in januari 1978 en de brand in de Rex Bioscoop in Abadan, in augustus 1978, waarbij meer dan 400 mensen de dood vonden (Hiro 1985: 69-74).

Onderzoek

Veranderende verhoudingen tussen dagbladen en politieke partijen*

J. Kleinnijenhuis en O. Scholten

1. Inleiding

De verhoudingen tussen media en politieke partijen zijn in de afgelopen decennia ingrijpend gewijzigd. Van de overzichtelijke eenvoud die de verhouding tussen media en politiek in de 'pacificatiedemocratie' kenmerkte, is weinig meer te bespeuren: de vroeger zeer nauwe banden tussen politieke partijen en dagbladen bestaan niet meer, een enkele uitzondering daargelaten.¹ Politieke partijen lijken niet altijd onverdeeld gelukkig met de nieuwe verhoudingen. Kalma bij voorbeeld signaleert in de PvdA een zekere ambivalentie tegenover de onafhankelijke pers: 'Enerzijds wordt deze positief bejegend (en gesteund als bladen in financiële moeilijkheden komen), maar anderzijds blijft in delen van de partij een zeker heimwee doorklinken naar een "eigen krant" of omroep, die de partij zou steunen in plaats van haar voortdurend kritisch te volgen' (Kalma 1982: 115). In andere partijen vallen vergelijkbare geluiden te beluisteren (De Vries 1988: 12). Dergelijke geluiden vormen een goede voedingsbodem voor bezorgde beschouwingen over simplificerende media (Hoogerwerf 1986: 145-6), over media die ons amuseren tot de dood erop volgt (Postman 1986), over media die geen ruimte bieden aan kritische publiciteit (Kalma 1982: 111 e.v.) en politiek hebben doen verworden tot een steekspel tussen televisiepersoonlijkheden, tot een slecht geregisseerde aflevering van 'Spitting Images'. Dergelijke beschouwingen blijven oeverloos zolang de bezorgdheid niet vertaald wordt in vragen waarop met empirisch onderzoek een antwoord verkregen kan worden.

* De auteurs zijn dr. C. van der Eijk, drs. Ph. van Praag, prof. dr. G.W. Noomen, drs. C.P.M. Hagemann en drs. J.A.M. Toonen erkentelijk voor hun kritiek op eerdere versies van dit artikel. Een eerste versie werd als paper gepresenteerd voor de workshop 'De veranderende rol van politieke partijen' van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek, Enschede, 18-19 mei 1989.

In dit artikel wordt op basis van empirische gegevens exploratief de vraag beantwoord welke veranderingen zich de afgelopen decennia hebben voorgedaan in de verhouding tussen dagbladen en politieke partijen.² Allereerst bespreken we welke betrekkingen tussen dagbladen en politieke partijen politicologisch relevant zijn. Vervolgens gaan we na welke van deze betrekkingen in de afgelopen decennia zijn veranderd en welke implicaties dat heeft. Benodigde empirische gegevens over lezers en kiezers zijn afkomstig uit het Nationaal Kiezersonderzoek.³ Gegevens over dagbladen zijn ontleend aan inhoudsanalyses uitgevoerd door de vakgroep Politicologie van de Vrije Universiteit.⁴

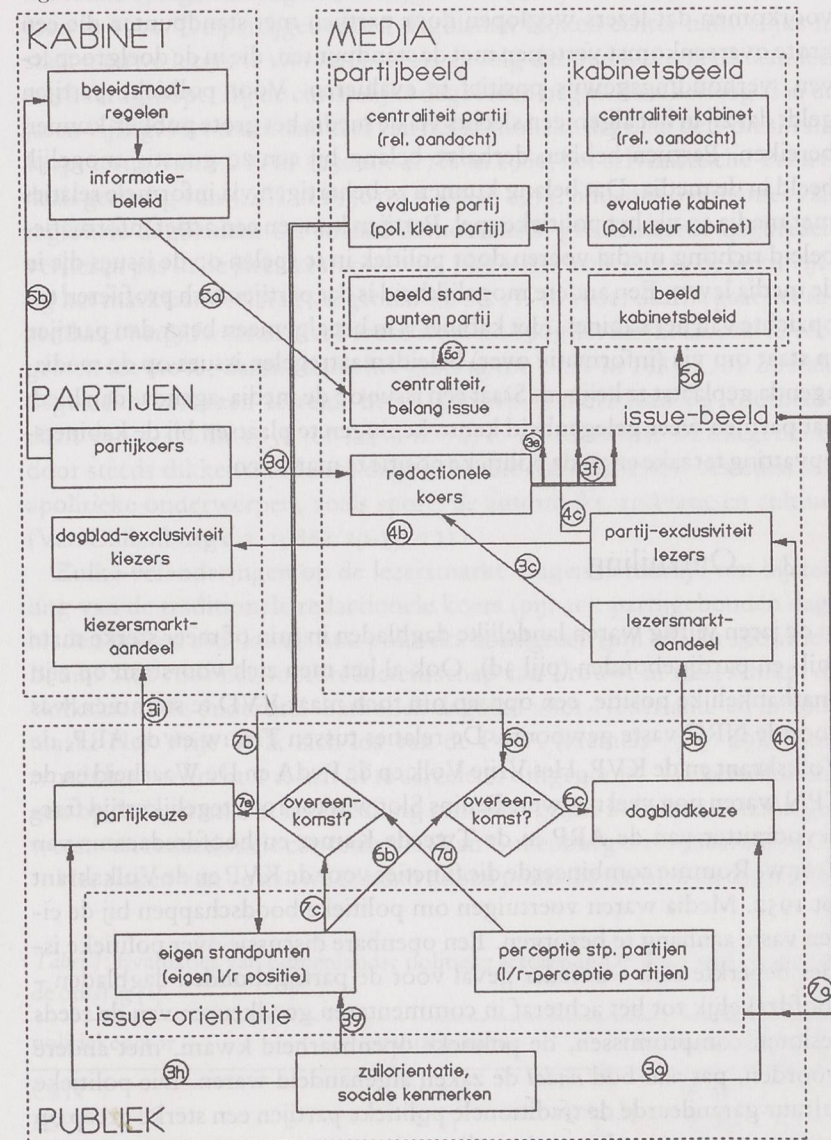
2. Theoretisch raamwerk

In figuur 1 worden de voor dit artikel relevante betrekkingen tussen partijen en dagbladen weergegeven. Ter toelichting op dit schema het volgende. In gestippelde hokjes voorzien van grote letters staan actoren weergegeven (*partijen, media, publiek* en *kabinet*). Kenmerken van actoren, variabelen, zijn in gesloten rechthoekjes weergegeven. Kenmerken van een medium zijn bij voorbeeld 'redactionele koers' en 'evaluatie van een partij', publiekskenmerken zijn 'partijkeuze' en 'dagbladkeuze'. Een verzameling kenmerken van actoren wordt soms nog weer samengevoegd in een gestippeld hokje voorzien van kleine letters. Alle kenmerken van media die te maken hebben met het beeld dat van een partij gegeven wordt, staan bij voorbeeld in het hokje met de naam 'partijbeeld'. Besluitvormingsvragen staan in ruiten weergegeven. Zo veronderstellen we onder andere dat de partijkeuze van het publiek beïnvloed wordt door de geconstateerde overeenkomst tussen gepercipieerde partijstandpunten enerzijds en eigen standpunten over de issues van het moment anderzijds.

Tussen kenmerken of 'variabelen' kunnen causale relaties bestaan. Voor de hand liggende causale relaties zijn door pijlen weergegeven. Om niet in een wirwar van pijlen te verzanden zijn soms ook pijlen getekend tussen verzamelingen van kenmerken. We veronderstellen een causale relatie tussen het 'issue-beeld' dat in media geschetst wordt en de 'issue-oriëntatie' van het publiek, maar laten in het midden hoe causale relaties tussen afzonderlijke variabelen precies lopen. Bij de meeste causale relaties wordt in een cirkeltje een rangnummer (3a, 3b, ..., enz.) weergegeven. Die rangnummers dienen om in volgende paragrafen terugverwijzing naar figuur 1 te vergemakkelijken: rangnummer 3a betekent bij voorbeeld dat in paragraaf 3 de desbetreffende relatie wordt behandeld.

De kern van het theoretische raamwerk is, dat partijen en dagbladen er-

Figuur 1: Theoretisch raamwerk



op gebrand zijn hun kiezersmarkt- respectievelijk lezersmarktaandeel te behouden of zelfs te vergroten. De keuze van een partij en een dagblad wordt voor een deel bepaald door de – voor partijen en dagbladen onbeïnvloedbare – zuiloriëntatie van het publiek (religie en sociaal-economische klasse). Voor een ander deel worden partij- en dagbladkeuze beïnvloed door

de issue-oriëntatie van het publiek. Een dagbladredactie kan in theorie voorkomen dat lezers weglopen door partijen met standpunten die een grote overeenkomst vertonen met de standpunten, die in de doelgroep leven, verhoudingsgewijs positief te evalueren. Voor politieke partijen geldt dat zij in het algemeen slechts via de media het grote publiek kunnen bereiken. Partijen hebben derhalve belang bij een zo gunstig mogelijk beeld in de media. Dat belang kunnen ze behartigen via informele relaties met media en via het politieke spel. Partijen kunnen een actief informatie-beleid richting media voeren door politiek in te spelen op de issues die in de media leven. Een andere mogelijkheid is dat partijen zich profileren ten opzichte van het kabinet. Het kabinet is in het algemeen beter dan partijen in staat om via (informatie over) beleidsmaatregelen issues op de media-agenda geplaatst te krijgen. Staat een issue op de media-agenda, dan biedt dat partijen weer gelegenheid kanttekeningen te plaatsen bij de kabinets-opvatting terzake en zo de politieke positie te markeren.

3. Ontzuiling

In de jaren vijftig waren landelijke dagbladen in min of meer sterke mate zuil- en partijgebonden (pijl 3d). Ook al liet men zich voorstaan op zijn onafhankelijke positie, een oproep om toch maar VVD te stemmen was voor de NRC vaste gewoonte. De relaties tussen Trouw en de ARP, de Volkskrant en de KVP, Het Vrije Volk en de PvdA en De Waarheid en de CPN waren nog veel nauwer. Bruins Slot was tot 1963 tegelijkertijd fractievoorzitter van de ARP in de Tweede Kamer en hoofdredacteur van Trouw, Romme combineerde die functies voor de KVP en de Volkskrant tot 1952. Media waren voertuigen om politieke boodschappen bij de eigen vaste aanhang te bezorgen. Een openbare discussie over politieke issues beperkte zich – in ieder geval voor de partijgebonden dagbladen – hoofdzakelijk tot het achteraf in commentaren goedkeuren van de reeds gesloten compromissen, de politieke openbaarheid kwam, met andere woorden, pas aan bod *nadat* de zaken afgehandeld waren. Die politieke cultuur garandeerde de traditionele politieke partijen een sterke greep op aard en omvang van de openbare discussie.

De eerste serie veranderingen van belang voor de relaties in figuur 1 vloeit voort uit ontzuiling. De *zuiloriëntatie*, de druk om zich in maatschappelijk opzicht zuil-conform op te stellen, wordt steeds minder belangrijk, de keuze voor een zuilgebonden dagblad minder voor de hand liggend (pijl 3a).

Zuilgebonden dagbladen komen daardoor onder druk te staan (pijl 3b).

De totale oplage van dagbladen stijgt van 2.5 miljoen in 1952 naar 4.0 miljoen in 1970. De partijgebonden dagbladen blijken echter nauwelijks in staat nieuwe lezers te werven met als gevolg dat hun lezersmarktaandeel sterk terugloopt. Bij de christelijke dagbladen begint de afkalving al in de jaren vijftig. Het marktaandeel van het katholieke dagblad de Volkskrant loopt terug van 6.0% in 1950 tot 4.7% in 1966; het calvinistische Trouw daalt gestadig van 5.4% in 1950 tot 2.4% in 1974, ondanks overnames van regionale dagbladen. De sociaal-democratisch georiënteerde dagbladen verliezen pas in de jaren zestig terrein. Het Vrije Volk kan in de jaren vijftig het marktaandeel nog vergroten tot 10.1% in 1961, daarna gaat het razendsnel bergafwaarts. Het Parool weet tot 1965 het marktaandeel te vergroten tot 6.0%, daarna daalt het gestaag tot 3.0% in 1985. Ook liberale dagbladen verliezen terrein, het Algemeen Handelsblad bij voorbeeld daalt van 2.5% in 1950 tot 1.4% in 1971. Terreinvinst wordt geboekt door steeds dikker wordende dagbladen die ruim aandacht besteden aan apolitieke onderwerpen, zoals sport, de automarkt, recreatie en cultuur (Van Cuilenburg e.a. 1988a: 29-39, 121).

Zulke veranderingen op de lezersmarkt vragen natuurlijk om bijstelling van de traditionele redactionele koers (pijl 3c): partijgebonden dagbladen maken zich los uit hun politieke houdgreep (pijl 3d). In 1963 kiest Bruins Slot voor het hoofdredacteurschap van Trouw, in 1964 schrapt de Volkskrant de ondertitel 'katholiek dagblad voor Nederland' en in 1967 maakt Het Vrije Volk zich los van de PvdA (Hemels 1985: 20). Vaak wordt het roer echter te laat of te aarzelend omgegooid. Via verschuivingen op de lezersmarkt is ontzuiling een belangrijke indirecte oorzaak geweest van redactionele concentratie (Van Cuilenburg e.a. 1988a: 83-76).

Het slaken van de nauwe banden tussen politieke partijen en dagbladen

Tabel 1: Evaluaties van binnenlandse politieke actoren in De Waarheid voor en na de omslag (1)

politieke actor	evaluatie 1978	evaluatie 1983
CPN	+ .64	+ .07
PSP	- .11	+ .09
PPR	- .19	+ .13
PvdA	- .60	+ .00
CDA	- .47	- .13
VVD	- .59	- .32
kabinet	- .68	- .54

(1) waardenbereik van -1.00 (uitsluitend negatieve oordelen) tot +1.00 (uitsluitend positieve oordelen)

leidt ertoe dat het beeld dat dagbladen van partijen en het kabinet schetsen minder geprononceerd wordt (pijlen 3e en 3f). Er zijn helaas geen gegevens beschikbaar over de wijze waarop Trouw, de Volkskrant en Het Vrije Volk voor en na de 'omslag' ARP respectievelijk KVP en PvdA in hun politieke informatie bejegenden. Alleen over De Waarheid/CPN, de combinatie die het langst heeft standgehouden, valt meer te zeggen (Scholten en Van der Veen 1984). In 1978 was De Waarheid nog een uitgesproken partijkrant, zowel in berichtgeving als in commentaar. In tabel 1 staat weergegeven hoe positief respectievelijk negatief in 1978 en 1983 (voor en na de 'omslag') over verschillende politieke actoren geschreven wordt (Scholten en Van der Veen 1984: 215). Het politieke spectrum wordt door De Waarheid na de 'omslag' duidelijk minder zwart-wit afgeschilderd: de absolute waarde van alle evaluaties daalt aanzienlijk. Stond in 1978 alleen de CPN nog aan de goede kant, in 1983 geldt dat voor alle linkse partijen. In 1978 werd de PvdA nog als een grotere vijand (-.60) beschreven dan CDA (-.47) en VVD (-.59). Niet alleen in de evaluaties van politieke actoren, ook in de hoeveelheid aandacht die ze krijgen valt een kentering te bespeuren: van een zeer sterke oververtegenwoordiging van de CPN in de kolommen van De Waarheid naar een tamelijk gelijkmatige spreiding van de aandacht over alle politieke partijen (Scholten en Van der

Tabel 2: Uitslagen verkiezingen Tweede Kamer 1952-1986 (1)

jaar	katholiek	protestants	socialistisch	liberaal	overige	Schommeling in uitslagen (3)
1952	31.1	23.3	35.2	8.8	1.4	
1956	31.7	21.2	37.4	8.8	0.8	1.1
1959	31.6	20.4	34.6	12.2	1.3	1.6
1963	31.9	20.3	33.8	10.3	3.7	1.1
1967	26.5	20.9	30.1	10.7	11.9	3.7
1971	22.2	18.8	29.9	10.3	18.6	2.7
1972	18.6	17.6	33.5	14.4	16.0	2.8
1977 (2)	35.4		36.4	17.9	10.1	3.0
1981	35.3		32.5	17.3	14.9	2.4
1982	34.3		34.4	23.1	8.1	3.4
1986	38.9		35.8	17.7	7.5	3.0

(1) ontleend aan: Daalder, Dittrich en Gosman, Compendium politiek en samenleving, 1986. Voor een omschrijving van de categorieën: zie noot⁵

(2) door de vorming van het CDA worden 'katholieken' en 'protestanten' samengevoegd, uitsplitsing niet meer mogelijk

(3) uitgedrukt in het gemiddelde van de winst of het verlies ten opzichte van de vorige verkiezingen over vijf resp. vier partijclusters

Veen 1984: 217). Het is niet onaannemelijk dat Trouw, de Volkskrant en Het Vrije Volk eenzelfde beeld te zien gegeven zouden hebben.

Behalve door de dagbladwereld trekt de ontzuiling ook sporen door het politieke landschap. Eigen standpunten worden minder zuilgebonden (pijl 3g); partijkeuze kan steeds minder verklaard worden uit kerkelijke gezindte en sociaal-economische klasse (Irwin e.a. 1987: 132 e.v.), de 'zwevende kiezer' ontstaat (pijl 3h).

De verkiezingsuitslag van 1967 markeert het begin van de veranderingen die dat voor de kiezersmarkt meebrengt (pijl 3i). De 'schommeling in de verkiezingsuitslagen' wordt groter (zie tabel 2).

De christelijke partijen krijgen het zwaar te verduren, met name de KVP-aanhang slinkt zienderogen. De fusie tussen KVP, ARP en CHU maakt een einde aan de snelle teruggang van het kiezersmarktaandeel van de confessionele partijen.

Ontzuiling leidt tot veranderingen zowel in de dagbladwereld als in het politieke landschap. In paragraaf 7 komen we terug op de vraag of veranderingen in het politieke landschap versterkt worden door veranderingen in de dagbladberichtgeving.

4. Exclusiviteit van lezers- en kiezerskringen

Bij drie gevolgen van ontzuiling staan we langer stil (pijlen 4a, 4b, 4c). Dat de dagbladkeuze minder zuil-georiënteerd is dan voorheen, leidt er ook toe dat de politieke verscheidenheid binnen lezerskringen groter wordt (pijl 4a). Gegevens over politieke voorkeuren binnen lezerskringen van dagbladen zijn slechts in beperkte mate beschikbaar. Het is niet te achterhalen hoe heterogeen/homogeen de lezerskringen van dagbladen in de jaren vijftig en zestig precies waren. Aannemelijk is dat een groot deel van de lezers van De Waarheid, Trouw, de Volkskrant en Het Vrije Volk CPN respectievelijk ARP, KVP en PvdA stemden. Het NKO biedt alleen voor 1972, 1977 en 1986 gegevens. In tabel 3 wordt de partijkeuze per lezerskring in deze jaren vermeld.

Het is niet goed mogelijk op basis van deze veelheid aan gegevens rechtstreeks conclusies te trekken. Om beter zicht te kunnen krijgen op verschuivingen in de verdeling van politieke voorkeuren binnen lezerskringen, voeren we het begrip 'partij-exclusiviteit van een lezerskring' in. De 'partij-exclusiviteit van een lezerskring' is nihil (0) ingeval de verkiezingen binnen die lezerskring precies dezelfde uitslag opleveren als de algemene verkiezingen. Qua politieke voorkeuren vormt die lezerskring dan een amorfe massa, even herkenbaar/onherkenbaar als de Nederlandse be-

Tabel 3: Partijvoorkeuren binnen lezerskringen van landelijke dagbladen in 1972, 1977 en 1986 (1)

partij-voorkeur	Telegraaf	Algemeen Dagblad	Volkskrant	NRC/Handelsblad	Trouw	Het Vrije Volk	
PvdA	20.7	23.9	18.7	11.3	1.0	61.6	1972
CDA	20.9	20.8	26.4	16.9	70.8	3.6	
VVD	27.6	23.9	9.8	42.3	3.1	3.6	
D'66	5.2	5.1	6.5	7.0	1.0	3.6	
CPN	2.2	1.5	1.6	5.6	1.0	2.9	
PPR	5.0	5.1	19.1	5.6	14.6	5.8	
PSP	0.7	1.2	6.1	4.2	2.1	2.2	
SGP	0.4	3.6	0.0	0.0	0.0	0.7	
GPV	2.2	0.3	0.8	0.0	5.2	0.0	
rest	15.1	14.5	11.0	7.0	1.0	14.5	
PvdA	21.6	30.2	33.3	10.8	7.1	78.2	1977
CDA	25.8	23.3	21.3	18.9	76.8	5.5	
VVD	33.9	23.3	12.0	29.7	5.4	1.8	
D'66	4.7	10.1	17.6	21.6	0.0	5.5	
CPN	0.4	0.0	0.0	0.0	0.0	1.8	
PPR	0.4	1.6	7.4	5.4	1.8	1.8	
PSP	0.0	0.0	4.6	2.7	1.8	0.0	
SGP	0.4	1.6	0.9	0.0	0.0	0.0	
GPV	0.4	0.8	0.0	0.0	1.8	0.0	
rest	12.3	9.3	2.8	10.8	5.4	5.5	
PvdA	21.5	27.5	45.7	20.5	20.0	73.0	1986
CDA	29.7	26.7	9.4	21.7	66.7	5.4	
VVD	37.0	24.4	13.0	38.7	0.0	2.7	
D'66	3.7	4.6	14.5	14.5	0.0	10.8	
CPN	0.0	0.0	2.2	0.0	0.0	0.0	
PPR	0.5	0.8	6.5	1.2	13.3	0.0	
PSP	0.0	2.3	5.8	1.2	0.0	2.7	
SGP	0.9	0.0	0.0	0.0	0.0	0.0	
GPV	0.0	1.5	0.0	0.0	0.0	0.0	
RPF	0.0	0.8	0.0	0.0	0.0	0.0	
rest	6.8	11.5	2.9	2.4	0.0	5.4	

(1) Respondenten kunnen van meerdere lezerskringen deel uitmaken. Circa 18% leest regelmatig een tweede dagblad. Tabel 3 is daarom geen 'gewone' kruistabel, maar een 'multiple response'-kruistabel.

Tabel 4: Partij-exclusiviteit van lezerskringen in 1972, 1977 en 1986 (geordend van geringe naar hoge exclusiviteit in 1986 (1))

lezerskring	partij-exclusiviteit		
	1972	1977	1986
Algemeen Dagblad	0.14	0.09	0.10
De Telegraaf	0.18	0.21	0.22
NRC/Handelsblad	0.33	0.29	0.26
de Volkskrant	0.17	0.14	0.28
Trouw	0.45	0.51	0.37
Reformatorisch Dagblad	0.85	0.98	0.77
Nederlands Dagblad	0.88	0.82	0.99

(1) Het Vrije Volk ontbreekt omdat het geen landelijk dagblad meer is, zodat een vergelijking met de landelijke verkiezingsuitslag misplaatst is; door bij de berekening van partij-exclusiviteit slechts rekening te houden met Rotterdamse verkiezingen zouden de cijfers voor Het Vrije Volk ook onvergelykbaar worden met de andere cijfers

volking. De partij-exclusiviteit van een lezerskring nadert de limiet 1 in geval alle lezers van een krant kiezen voor een partij die bij de verkiezingen een verwaarloosbaar aantal stemmen gehaald heeft.⁶

De lezerskringen van Algemeen Dagblad, NRC/Handelsblad en Trouw zijn in de loop der jaren politiek minder exclusief geworden, ze zijn, met andere woorden, qua voorkeuren sterker gaan lijken op de Nederlandse bevolking. Bij Algemeen Dagblad is dat vooral toe te schrijven aan een stijging van het aantal CDA-stemmers (van bijna 21 naar bijna 27 procent). De argwaan van CDA-kiezers ten opzichte van populaire dagbladen is tanend, ook in de lezerskring van De Telegraaf stijgt het percentage CDA-kiezers (van 21 naar 30 procent). In de lezerskring van NRC/Handelsblad loopt het percentage VVD-stemmers licht terug (van 42 naar 38 procent) maar daar staat een lichte stijging van het percentage CDA-stemmers (van 17 naar 22 procent) en een opmerkelijke stijging van het percentage PvdA-kiezers (van 11 naar 21 procent) tegenover. Bij Trouw is een lichte daling in het percentage CDA-stemmers waar te nemen (van 71 naar 67 procent) en verdwijnen de VVD en alle kleine partijen uitgezonderd de PPR uit beeld; ze worden vervangen door de PvdA, die stijgt van 1 naar 20 procent.

In de lezerskringen van De Telegraaf en de Volkskrant is sprake van een tegengestelde ontwikkeling, zij zijn zich al met al in de loop der jaren juist meer gaan onderscheiden van de bevolking. Tegen de algemene trend in is

het aantal VVD-stemmers onder de lezers van De Telegraaf gestegen (van 28 naar 37 procent). Onder lezers van de Volkskrant is het aantal CDA-stemmers fors gedaald (van ruim 26 naar ruim 9 procent), evenals het aantal PPR-stemmers (van 19 naar 6 procent), de PvdA is hier de grote winnaar (van 19 naar 46 procent).

De lezerskringen van Nederlands en Reformatorisch Dagblad hebben een uitgesproken politieke identiteit (partij-exclusiviteit groter dan .75): de lezers van het Nederlands Dagblad stemmen in overgrote meerderheid GPV, die van het Reformatorisch Dagblad SGP. Door het geringe aantal respondenten uit deze lezerskringen zijn de fluctuaties in de cijfers over deze lezerskringen in tabel 4 waarschijnlijk betekenisloos.

Behalve in de partij-exclusiviteit van lezerskringen, zijn ook in de dagbladkeuze van de kiezersaanhang van partijen verschuivingen opgetreden (pijl 4b). De aanhang van de grote(re) politieke partijen leest in toenemende mate 'landelijke dagbladen': onder PvdA-kiezers stijgt het percentage lezers van landelijke dagbladen van 17 naar 33%, onder de CDA-aanhang van 24 naar 30%, onder VVD-stemmers van 40 naar 63% en onder de D'66-aanhang van 39 naar 45% (zie tabel 5).

Tabel 5: Stemgedrag en dagbladen lezen in 1972, 1977 en 1986

partij	jaar	Tele- graaf	Alge- meen Dagblad	Volks- krant	NRC/ Han- dels- blad	Trouw	rest	geen
PvdA	1972	8.0	5.7	2.7	0.5	0.0	73.9	9.2
	1977	7.7	5.5	6.0	0.4	0.4	64.5	15.5
	1986	9.8	6.4	13.2	2.0	1.4	47.0	20.2
CDA	1972	7.2	5.0	4.6	0.6	6.6	66.8	9.2
	1977	8.8	4.5	3.6	0.7	7.5	64.9	10.0
	1986	15.4	6.5	1.7	3.0	3.5	53.1	16.9
VVD	1972	22.8	13.0	2.8	3.5	0.5	52.6	4.8
	1977	32.3	13.4	3.2	3.8	0.0	41.9	5.4
	1986	37.9	9.5	5.7	9.5	0.0	27.5	10.0
D'66	1972	14.8	12.3	8.2	2.5	0.8	56.6	4.9
	1977	7.2	10.8	16.9	4.8	0.0	48.2	12.0
	1986	9.2	4.6	19.5	12.6	0.0	39.1	14.9

Verder is het aantal kiezers dat zegt geen krant te lezen fors gestegen (van

iets meer dan acht naar bijna zeventien procent, uitgaande van het totaal aantal respondenten).

In het PvdA-electoraat zijn de Volkskrant en De Telegraaf de meest gelezen dagbladen, CDA-kiezers lezen met name De Telegraaf en Algemeen Dagblad, VVD-kiezers hebben een zeer sterke voorkeur voor De Telegraaf, onder D'66-stemmers zijn de Volkskrant en NRC/Handelsblad het meest geliefd. Terzijde: als communicatiekanaal naar de achterban is Trouw voor het CDA getalsmatig nauwelijks interessant, slechts iets meer dan drie procent van de CDA-kiezers leest immers Trouw. De grote waarde die het CDA blijkt de stroom geruchtmakende interviews aan Trouw toekent, moet derhalve wel op andere dan kwantitatieve overwegingen berusten.

Uitgaande van het bereik van de landelijke dagbladen onder het electoraat van de vier grote(re) partijen, is tussen 1972 en 1986 het belang van 'landelijke dagbladen' als kanaal om de kiezers te bereiken aanzienlijk toegenomen. Terzelfdertijd moet echter vastgesteld worden dat ook in 1986 via die landelijke dagbladen slechts de VVD een meerderheid (63%) van haar kiezers kan bereiken, de andere partijen komen niet verder dan 30 (CDA) respectievelijk 33 (PvdA) en 46% (D'66).

Men kan zich afvragen welke consequenties partijen trekken of zouden moeten trekken uit deze gegevens. In de praktijk blijken partijen interne discussies vaak te voeren via interviews in geestverwante dagbladen. Het CDA laat bij voorbeeld van zich horen via interviews in Trouw en bijdragen op de Podium-pagina van deze krant; het debat over de verzorgingsstaat en het sturend vermogen van de overheid wordt door en in de PvdA gevoerd via de Open Forum-pagina en de weekendbijlagen van de Volkskrant, het meer populistische deel van de VVD richt zich via De Telegraaf tot het volk, het (meer) intellectuele deel vult de kolommen van NRC/Handelsblad. Het actieve partij kader zal wellicht het juiste dagblad lezen, maar gelet op bovenstaande gegevens moet de conclusie toch zijn dat bij een dergelijk patroon slechts een (zeer) kleine minderheid van kiezers kennis kan nemen van bedoelde discussies.

Met het oog op het vasthouden van lezers kan een dagbladredactie bij het leveren van evaluatief commentaar op het doen en laten van politieke partijen tot op zekere hoogte rekening houden met de politieke samenstelling van de lezerskring (pijl 4c). We veronderstellen dat naarmate het kiezersmarktaandeel van een partij op tijdstip t_n binnen een lezerskring hoger is, de berichtgeving over die partij op tijdstip t_{n+1} ook positiever (minder negatief) zal zijn. De verkiezingsuitslagen per lezerskring werden reeds weergegeven in tabel 3. In tabel 6 wordt weergegeven hoe landelijke dagbladen in vier verschillende jaren oordeelden over het kabinet en de drie

Tabel 6: Evaluaties van binnenlandse politieke actoren

	Den Uyl		Van Agt		Lubbers I		PvdA		CDA		VVD		
	74	85	74	78	74	78	84	84	74	78	84	85	
De Waarheid	*	-.68	-.52	*	*	-.60	-.02	*	*	-.47	-.43	*	85
De Volkskrant	-.17	-.35	-.39	-.48	-.06	-.04	.12	-.05	-.18	-.29	-.35	-.10	84
Trouw	-.05	-.35	-.12	-.35	-.14	.06	-.20	.09	-.02	-.05	-.19	-.03	78
NRC Handelsblad	-.17	-.29	-.25	-.17	-.15	.12	.26	.10	-.22	-.05	-.02	-.04	74
Algemeen Dagblad	-.32	-.11	-.25	-.34	-.28	-.19	.02	.05	-.12	-.03	-.29	.00	85
De Telegraaf	-.63	.00	.20	.04	-.48	-.50	-.56	-.08	-.22	-.35	-.29	-.02	84
Nederlands Dagblad	*	-.13	-.05	*	*	-.36	-.39	*	*	-.18	-.28	*	78
Reform. Dagblad	*	-.06	-.16	*	*	-.39	-.14	*	*	-.11	-.14	*	74

* Geen onderzoeksgegevens beschikbaar

grote partijen (voor 1974 werden de twee regeringspartijen ARP en KVP en de oppositiepartij CHU samengenomen).

Om na te gaan of de politieke samenstelling van een lezerskring invloed heeft op evaluaties van dagbladen, relateren we de verkiezingsuitslag voor een partij binnen de lezerskring van een dagblad uit de jaren 1972, 1977 en 1986 aan de evaluaties van die partij in daarop volgende jaren (1974, 1978, gemiddelde over 1984 en 1985).⁷ We beperken de toetsing tot de drie grote partijen en de vijf grote landelijke dagbladen. Tussen de aanhang van een partij binnen een lezerskring en de evaluatie van die partij blijkt een verband te bestaan ($r = .21$; $n = 3$ jaren \times 3 partijen \times 5 dagbladen = 45), maar dat verband is zwak te noemen.

Uitsplitsing naar partijen laat zien dat het verband voor het CDA het sterkst is; naarmate een lezerskring meer CDA-kiezers omvat, wordt er over het CDA positiever bericht ($r = .45$, $n = 15$). Voor de Partij van de Arbeid vinden we geen enkel verband ($r = .00$, $n = 15$). Uitsplitsing naar dagbladen maakt duidelijk dat de hypothese voor Algemeen Dagblad en NRC/Handelsblad niet geldt ($r = -.11$ resp. $-.30$, $n = 9$); voor Trouw vinden we een zwak verband ($r = +.39$), voor De Telegraaf en de Volkskrant een vrij sterk verband ($r = +.84$ resp. $+.80$, $n = 9$). Uitsplitsing naar verschillende tijdstippen laat zien dat het verband in de jaren tachtig zeker niet zwakker is dan in voorgaande jaren (1972/74: $r = .25$; 1977/78: $r = .08$; 1986/1984-85: $r = .30$; $n = 15$). Al met al kan worden gesteld dat relatie 4c zeker niet aan belang heeft ingeboet, maar toch nog steeds tamelijk zwak is. Over het geheel genomen sloven dagbladen zich niet uit om lezers naar de mond te praten. De evaluaties die dagbladen over politieke actoren geven moeten kennelijk anders worden verklaard.⁸

5. De sterker wordende positie van het kabinet

De tweede verandering die zich heeft voorgedaan in de verhouding tussen partijen en dagbladen heeft te maken met 'de sterker wordende positie van het kabinet'.

De greep van het kabinet op de media-agenda, op de issues die in de media centraal staan, is in de loop der jaren toegenomen (pijl 5a). De belangrijkste oorzaak daarvan is de groei van het overheidsapparaat. Op steeds meer terreinen van het maatschappelijk leven voert de overheid steeds meer en steeds complexer wordend beleid.

Dat het kabinet zich daardoor in een grotere belangstelling van de media mag verheugen is vanzelfsprekend. Het kabinet verkeert doorgaans in de positie om te bepalen wanneer en in welke termen een issue als beleids-

probleem erkend wordt en de politieke agenda, en daarmee de media-agenda, bereikt.⁹ Het kabinet kan daarom het middel 'woordkeuze' optimaal gebruiken om de wenselijkheid of onontkoombaarheid van maatregelen te bepleiten of te benadrukken dan wel om louter verbaal de suggestie van probleemoplossing te wekken (Van Cuilenburg en Noomen 1984: 104 e.v.). Men denke aan woorden zoals 'deregulering' en 'afslankingsoperatie'.

Om zoveel beleid effectief te kunnen voeren moet dat beleid legitiem geacht worden en dus berusten op maatschappelijke consensus in verschillende fora (In 't Veld 1989; Hoppe 1989: 8-9). Om consensus te bereiken is publiciteit onontbeerlijk. Dat komt tot uiting in de uitbreiding die de sfeer van de politieke openbaarheid vanaf het midden van de jaren zestig te zien geeft. *Niet alleen nadat* besluiten genomen zijn, ook in de beleidsvoorbereidende fase krijgt openbare discussie een plaats. Het openbaar bestuur ontdekt de openbaarheid van bestuur¹⁰, overheidsvoorlichting wordt een groeisector. De 'officiële leer' wil dat overheidsvoorlichting niets anders is dan 'openbaarmaking, verklaring en toelichting' (Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting 1970: 10). Men kan met Hillen bij voorlichting echter ook denken aan 'het managen van het opiniërings- en besluitvormingsproces'. Hillen gaat ervan uit dat de ontwikkeling van overheidsvoorlichting in deze richting noodzakelijk en onvermijdelijk is. Immers, 'de wetgevende macht zou de eigen handen binden en in zijn plicht tekort schieten, indien men zichzelf in het openbare opiniërings- en besluitvormingsproces beperkingen zou opleggen, die niet gelden voor andere deelhebbers. Als men kosten, noch moeite, noch ambtenaren spaart om beleidsvoornemens zo perfect mogelijk te formuleren en te onderbouwen, waarom zou men dan werkeloos toekijken als de openbare discussie aan het kneden slaat?' (Hillen, Trouw, 15 december 1988). Het moge duidelijk zijn dat waar een dergelijke opvatting van overheidsvoorlichting in praktijk gebracht wordt, de kans groot is dat politieke partijen in de mediadiscussie ondersneeuwen. Daarmee komt het credo van evenwichtigheid in de publieke discussie op losse schroeven te staan (Van der Wiel, bijlage Vrij Nederland, 2 april 1983; Van der Voet, Trouw, 15 december 1988).

De groeiende greep van de overheid op de media-agenda heeft als gevolg dat partijen moeten 'volgen': om ook tot de media door te dringen moeten ze in toenemende mate de issues van de dag als een gegeven beschouwen, hun blijft niets anders over dan zich ten opzichte van het kabinet te profileren bij de verbale strijd over die issues (pijl 5b). De grootste regeringspartij kan zich vereenzelvigen met het kabinet: de minister-president trekt als spreekbuis van 'het kabinet' zeer veel aandacht en als het zo

uitkomt herinnert 'zijn' partij de kiezers er wel aan dat de goede resultaten van de afgelopen periode bijgeschreven kunnen worden op het conto van de minister-president – lees 'onze lijsttrekker' – en kan ze zo profiteren van de publicitaire aandacht voor het kabinet. De grootste oppositiepartij kan nog enigszins van de aandacht voor het kabinet profiteren door de tekortkomingen van het kabinet breed uit te meten, maar voor de kleinere oppositiepartijen en voor de kleinste regeringspartij is het een lastig parket. In de publiciteit worden zij in meer of minder sterke mate weggedrukt.

De groeiende greep van de overheid op de media-agenda heeft tot gevolg dat afgaande op berichtgeving in media het kabinet in vergelijking met politieke partijen een meer centrale rol in het politieke stelsel is gaan spelen (pijlen 5c en 5d). Steeds vaker worden issues waarbij het kabinet initiator is door de media als onderwerp van meningsvorming naar voren geschoven. We adstrueren deze stelling op basis van tabel 7 waarin de relatieve frequenties staan vermeld waarmee het kabinet en de drie grote politieke partijen in vijf grote landelijke dagbladen werden geëvalueerd in de jaren 1974, 1978, 1984 en 1985.¹¹

In alle dagbladen is het aandeel van het kabinet in het totaal aantal evaluaties gestegen, gemiddeld van 38% tot 66%. In 1974 ontwaart bij voorbeeld De Telegraaf achter het kabinet nog heel vaak de boze hand van de PvdA, in 1985 worden de daden van het kabinet Lubbers-I doorgaans toegeschreven aan het kabinet zelf, en niet aan de regeringspartijen. De regeringspartijen zijn als het ware in de ogen van dagbladen verworden tot een applausmachine, terwijl de grootste oppositiepartij te weinig belangwekkends onderneemt om hetzij veel bijval, hetzij veel kritiek te mogen oogsten. Van de drie grote partijen handhaaft de VVD zich in 1985 nog het best als een zelfstandig attitude-object.¹²

In toenemende mate wordt het kabinetsbeleid ook anders, en vooral negatiever, geëvalueerd dan het beleid van regeringspartijen. Met andere woorden, de evaluatie van het kabinet gaat steeds meer verschillen van de gemiddelde evaluatie van de regeringspartijen. Beperken we ons tot de vijf grote landelijke dagbladen waarover zowel voor de jaren zeventig als voor de jaren tachtig gegevens beschikbaar zijn, dan kan worden geconstateerd dat de gemiddelde discrepantie tussen de evaluatie van het kabinet en het gemiddelde van de evaluaties van de regeringspartijen – zie tabel 6 – is gestegen van 0.10 in 1974 naar 0.24 in 1985.¹³ Behalve door de meer gediversifieerde rol die het kabinet afgaande op media in het politieke spel is gaan spelen¹⁴ kan deze ontwikkeling wellicht worden toegeschreven aan het feit dat regeringspartijen, geconfronteerd met de economische crisis, maar al te graag de eigen handen in onschuld wassen en het kabinet als kop van Jut lieten fungeren. Die taakverdeling werd bij voorbeeld toegepast

Tabel 7. Aandeel binnenlandse politieke actoren in totaal aantal evaluaties (1)

	Den Uyl 74	Van Agt		Lubbers I		PvdA		CDA		VVD							
		78	84	84	85	74	78	84	85	74	78	84	85				
NRC Handelsblad	53	43	44	44	70	19	24	13	11	15	20	23	8	12	13	19	11
De Volkskrant	43	37	54	64	64	19	24	11	5	23	22	19	12	15	17	17	20
Trouw	38	42	45	58	58	18	14	15	10	28	28	20	15	16	16	20	17
Algemeen Dagblad	42	44	63	70	70	22	21	8	8	23	22	17	7	13	13	13	15
De Telegraaf	16	51	53	66	66	40	20	17	7	26	19	21	10	19	10	9	16

(1) uitgedrukt in percentages, voor percentagebasis zie noot II

door CDA-fractievoorzitter Lubbers tegen zijn partijgenoot en minister van financiën Andriessen tijdens het eerste kabinet-Van Agt.

6. Van mediaberichtgeving naar dagbladkeuze

Dagbladen zouden geen rekening hoeven te houden met hun lezers, als behoud van lezers geen voorwaarde zou zijn om te overleven. Maar hoe-
ver moeten dagbladen zich in politiek opzicht conformeren aan standpun-
ten van hun lezers (pijl 6a, gegeven pijl 6b) om te voorkomen dat lezers een
andere krant gaan nemen?

De beschikbare gegevens maken duidelijk dat kleur en omvang van de
berichtgeving over politieke zaken voor dagbladen van beperkte beteke-
nis zijn met het oog op het vasthouden respectievelijk aantrekken van le-
zers.

Uit de motieven die lezers aanvoeren om een (bepaalde) krant te lezen
blijkt dat lang niet iedereen de krant voor de politieke informatie leest.
Circa 64% van de lezers van De Telegraaf noemt andere redenen. Zelfs
voor 17% van de lezers van NRC/Handelsblad is informatie niet het be-
langrijkste. Voor deze lezers is het 'verstrooiingsmotief' belangrijker
(Scholten 1982: 245-6, 311).

Lezers blijken vaak ook niet goed te weten hoe ze de informatie die het
dagblad van hun keuze biedt politiek kunnen plaatsen. Onderzoek uit
1979 laat zien dat slechts ongeveer 30% van de respondenten de eigen
krant consistent weet te plaatsen ten opzichte van het kabinet-Van Agt, de
VVD, het CDA én de PvdA. Ongeveer 20% van de respondenten weet
zelfs de vraag 'bij welke politieke groep staat uw krant het dichtst?' niet te
beantwoorden (Scholten 1982: 341-2).

Voor zover lezers wel in staat zijn zich een beeld te vormen van de poli-
tieke opstelling van hun krant, blijken verschillen tussen de politieke op-
stelling van krant en lezer nauwelijks invloed te hebben op de mate waarin
lezers zich verbonden voelen met hun krant, noch op het gedrag van lezers
(opzeggen van abonnement, pijl 6c). Het kleinste-afstandmodel verklaart
weinig, onder andere doordat lezers objectieve verschillen tussen eigen
standpunten en standpunten van het eigen dagblad subjectief verkleinen:
er vindt assimilatie plaats (Van Cuilenburg 1977: 201-9).

Gegeven de veelheid aan redenen waarom een bepaalde krant gekozen
wordt, gegeven het beperkte vermogen van lezers om de politieke positie
van hun eigen dagblad consistent ten opzichte van de belangrijkste politie-
ke actoren te plaatsen, en gegeven het feit dat zodra verschillen tussen de
politieke opvattingen van een krant en die van de lezer wel onderkend
worden deze verschillen nauwelijks effect hebben op de dagbladkeuze, is

er voor dagbladen geen dwingende reden om lezers in politiek opzicht op de voet te volgen. Dagbladen doen dat ook niet, zoals bleek bij de bespreking van pijl 4c.

7. Van mediaberichtgeving naar partijkeuze

Politieke partijen zouden geen rekening hoeven te houden met media, als media via hun invloed op de publieke opinie (pijl 7a) geen invloed zouden uitoefenen op de partijkeuze.

Mediaberichtgeving vormt echter een niet weg te denken schakel uit het proces van politieke meningsvorming. De meeste staatsburgers ontleenen hun kennis van actuele politieke zaken aan berichtgeving in de media.¹⁵ De politieke issues die volgens het publiek belangrijk zijn, blijken via de media aangedragen te zijn. Tot op grote hoogte bepalen de media wat volgens het publiek de agenda voor politieke besluitvorming zou moeten zijn (pijl 7a, de zogenaamde 'agenda-setting'-hypothese). Zo laat Schönbach op basis van longitudinaal opinie- en mediaonderzoek zien dat de bezorgdheid van de Duitse bevolking over milieuzaken aanzwelt en wegebt met de wisselende media-aandacht voor milieuvraagstukken (Schönbach 1983a). Uiteraard kunnen media issues niet uit het luchtledige toveren: (de aard van de) media-aandacht hangt samen met de fase waarin het politieke besluitvormingsproces verkeert (Hulsen e.a. 1985).

In veel gevallen bestaat er ook een samenhang tussen opvattingen in het eigen dagblad en eigen opvattingen (pijl 7b). Opvattingen over de Oost-Westproblematiek bij voorbeeld blijken voor een deel causaal verklaard te kunnen worden uit opvattingen in de dagbladen die men regelmatig leest. Als een dagblad op een meningsschaal één punt opschuift, gaan de lezers gemiddeld 0.3 tot 0.5 punt mee (Kleinnijenhuis 1987: 303-6).¹⁶ Ook in het 'televisietijdperk' hebben dagbladen dus een zekere invloed op de meningsvorming van burgers (vgl. Schönbach 1983b).

Tussen de meningsvorming over afzonderlijke issues en de uiteindelijke partijkeuze zitten nog verschillende stappen. Er moet een totaalbeeld kunnen worden gevormd van de eigen standpunten en die van een partij, een soort algemene indruk, bij voorbeeld in termen van 'links' of 'rechts', waarbij verschillende issues tegen elkaar moeten kunnen worden afgewogen. Voor lang niet alle kiezers valt de uiteindelijke partijkeuze uit ten gunste van de partij waarmee men al met al de geringste afstand onderhoudt.

Hoewel op dit punt nader onderzoek zeker geboden is, laten we in dit artikel alle tussenliggende stappen tussen de evaluaties van een politieke partij in een dagblad en het uiteindelijke kiezersmarktaandeel dat een par-

tij in de lezerskring van dat dagblad weet te verwerven (pijlen 7a, 7b, 7c, 7d, 7e en 3i) buiten beschouwing en concentreren ons op de hoofdvraag. Kunnen evaluaties van een politieke partij door een dagblad in periode t_n verklaren waarom in de lezerskring van dat dagblad die partij het kiezersmarktaandeel op tijdstip t_{n+1} groter of juist kleiner is dan op tijdstip t_{n-1} ?

De basisgegevens voor beantwoording staan vermeld in de tabellen 3 en 7. Met de gegevens uit deze tabellen kan worden nagegaan of de berichtgeving over 1974 van invloed is geweest op het verschil tussen de verkiezingsuitslagen binnen een lezerskring bij de verkiezingen van 1977 en 1972. Ook kan worden nagegaan of de berichtgeving over de jaren 1978, 1984 en 1985 van invloed geweest is op het verschil tussen de verkiezingsuitslagen binnen een lezerskring bij de verkiezingen van 1986 en 1977. We gaan er daarbij van uit dat de drie meetpunten voor de mediaberichtgeving in 1978, 1984 en 1985 even belangrijk zijn.¹⁷

Alvorens de vraag te beantwoorden, moet nog wel beredeneerd worden dat een eventueel verband tussen berichtgeving in een dagblad over een partij op t_n en het verschil tussen verkiezingsuitslagen voor die partij binnen de lezerskring van dat dagblad bij opeenvolgende verkiezingen op t_{n-1} en t_{n+1} causaal geïnterpreteerd kan worden. Loopt het verband niet andersom? Met andere woorden, wisselen lezers zodanig van dagblad, dat ze steeds behoren tot de lezerskring van het dagblad dat hun eigen favoriete politieke evaluaties ten beste geeft? In het algemeen is dit niet het geval: bij de bespreking van pijl 6c hebben we aangegeven dat het kleinste-afstandmodel met uitsluitend politieke issues voor de verklaring van het opzeggen en kiezen van een dagblad slechts een beperkte waarde heeft. Maar er zou wél een schijnverband in het geding kunnen zijn. Het is denkbaar dat in periode t_n allerlei politieke gebeurtenissen plaatsvinden, waarin een politieke partij verwickeld is (andere lijsttrekker, kabinetscrisis, rampen, economische meevallers, uitglijders, noem maar op) waardoor enerzijds een dagblad over die partij sterk negatief of juist positief gaat schrijven en waardoor, onafhankelijk hiervan, anderzijds de lezers van dat dagblad in grotere of juist kleinere getale op die partij gaan stemmen. Echter, zulke politieke gebeurtenissen zouden dan ook repercussies moeten hebben op de verkiezingsuitslag voor een partij buiten de lezerskring van dat ene dagblad. Voor zover er sprake is van een autonoom effect van politieke gebeurtenissen in periode t_n op het verschil tussen de aanhang voor een partij in een lezerskring bij opeenvolgende verkiezingen op t_{n-1} en t_{n+1} , moet dat effect ook tot uiting komen in het verschil tussen de aanhang voor die partij buiten die lezerskring bij opeenvolgende verkiezingen. Als er dus een verband te constateren valt tussen de berichtgeving in een dagblad over een partij in periode t_n en het verschil tussen het percentage winst/

verlies voor die partij binnen een lezerskring en het percentage winst/verlies buiten die lezerskring, dan mag worden aangenomen dat er sprake is van een causaal effect. Een voorbeeld: als De Telegraaf in de periode 1973-1977 extreem negatief over de PvdA schrijft, en de PvdA bij de verkiezingen van 1977 in de lezerskring van De Telegraaf minder wint dan in andere lezerskringen, dan moet worden aangenomen dat de verkiezingsuitslag in de lezerskring van De Telegraaf behalve door De Telegraaf ook door andere (f)actoren beïnvloed is (anders zou de PvdA in de lezerskring van De Telegraaf hebben verloren), maar lijkt het toch plausibel dat de negatieve berichtgeving zijn effect niet gemist heeft (anders zou de PvdA in de lezerskring van De Telegraaf evenveel hebben gewonnen als in de lezerskringen van andere dagbladen).

Als maatstaf voor de omvang van het gemiddelde effect van de partij-evaluatie in een dagblad op t_n en de winst, c.q. het verlies van die partij binnen de lezerskring van dat dagblad hanteren we de ongestandaardiseerde regressiecoëfficiënt en als maatstaf voor de zekerheid waarmee dat effect optreedt de verklaarde variantie R^2 . De toetsingsuitkomsten zijn weergegeven in tabel 8.

Tabel 8: Voorspelling partijkeuze uit media-evaluaties

Regressievergelijkingen:

$$(1) Y_{ij}(t+1) = 17.3 X_{ij}(t) + 4.3 \quad (R^2 = .13, n = 30)$$

$$(2) Y^*_{ij}(t+1) = 22.7 X_{ij}(t) + 2.9 \quad (R^2 = .21, n = 30)$$

waarin:

$Y_{ij}(t+1)$ = winst partij i in lezerskring van dagblad j op tijdstip $t+1$ (= percentage kiezers op partij i in lezerskring van dagblad j bij verkiezingen voor de Tweede Kamer op tijdstip $t+1$ verminderd met percentage kiezers in dezelfde lezerskring op tijdstip $t-1$)

$X_{ij}(t)$ = gemiddelde evaluatie van partij i in dagblad j in periode t tussen verkiezingen op $t-1$ en $t+1$

Theoretisch waardenbereik $X_{ij}(t)$: $[-1.. +1]$

Waardenbereik in de praktijk (zie tabel 6): $[-0.6.. +0.2]$

$$Y^*_{ij}(t+1) = Y_{ij}(t+1) - Y_i(t+1)$$

$Y_i(t+1)$ = winst partij i bij landelijke verkiezingen op tijdstip $t+1$ (= percentage kiezers op partij i bij verkiezingen voor de Tweede Kamer bij verkiezingen op tijdstip $t+1$ verminderd met percentage kiezers op tijdstip $t-1$)

Een effect van partij-evaluaties in een dagblad op het verlies, c.q. de winst, van die partij in de lezerskring van dat dagblad bij de volgende Tweede Kamer-verkiezingen is onmiskenbaar. Uit vergelijking (1) blijkt dat als

een partij in een dagblad extreem positief wordt geëvalueerd (in de praktijk een gemiddelde evaluatie van ongeveer $+0.2$, zie tabel 6) bij de volgende verkiezingen gemiddeld ca. 7% ($= 17.3 * 0.2 + 4.3$) meer lezers van dat dagblad op die partij gaan stemmen dan voorheen. Als een partij extreem negatief beoordeeld wordt (in de praktijk betekent dat een gemiddelde evaluatie van ongeveer -0.6), dan zal gemiddeld ca. 6% minder lezers van dat dagblad op die partij gaan stemmen dan voorheen.¹⁸

Als rekening wordt gehouden met de algemene trend bij verkiezingen, komt het effect van dagbladen op de partijkeuze nog duidelijker tot uiting. Uit vergelijking (2) blijkt dat als een dagblad extreem positief ($+0.2$) schrijft over een partij, die partij binnen de lezerskring van dat dagblad bijna 11% meer kiezers zal winnen dan men op grond van de landelijke verkiezingsuitslagen zou verwachten. Als een dagblad extreem negatief (-0.6) schrijft over een partij, dan zal die partij binnen de lezerskring van dat dagblad ca. 7.5 meer kiezers verliezen dan men op grond van de landelijke verkiezingsuitslagen zou verwachten. Uit het feit dat bij correctie voor de landelijke verkiezingsuitslag (vergelijking (2)) het effect van dagbladen op de partijkeuze nog duidelijker tot uiting komt dan zonder correctie (vergelijking (1)), blijkt dat het effect van dagbladen op partijkeuze zeker geen artefact is van de landelijke trend, die zowel meningsverandering in dagbladcommentaren als, onafhankelijk daarvan, meningsverandering in de lezerskring veroorzaakt.

De verklaarde variantie bedraagt $R^2 = .13$ (vergelijking 1), respectievelijk $R^2 = .21$ (vergelijking 2), hetgeen erop wijst dat de mediaberichtgeving wel het een en ander kan toevoegen aan de verklaring van de stembuskeuze. Dat kan verrassend genoemd worden omdat in recente studies over kiesgedrag in Nederland mediagebruik niet wordt genoemd (Andeweg 1982; Van der Eijk & Niemöller 1983; Irwin e.a. 1987). De verklaarde varianties zijn echter niet hoog te noemen, hetgeen erop wijst dat in veel gevallen evaluatieve dagbladberichtgeving niet doorslaggevend is. Zeker is, dat voor de hand liggende andere aspecten van de berichtgeving nauwelijks een rol te spelen. De frequentie waarmee een politieke partij in een dagblad wordt geëvalueerd (zie tabel 7) blijkt noch rechtstreeks, noch als wegingsfactor voor evaluaties, invloed uit te oefenen op de partijkeuze. De evaluatie van het kabinet blijkt wel invloed uit te oefenen op de verkiezingsuitslag voor de grootste regeringspartij¹⁹ maar de verklaarde variantie stijgt niet spectaculair.²⁰

Om een gedetailleerder beeld van de verklaring van de stembuskeuze door berichtgeving in dagbladen te geven wordt in tabel 9 de verklaarde variantie voor vergelijking (2) voor afzonderlijke dagbladen, partijen en perioden vermeld.

Een effect van de gemiddelde media-evaluaties in het Algemeen Dagblad op de partijkeuze van AD-lezers is afwezig, of zelfs averechts. De oorzaak daarvan is niet moeilijk aan te geven: in het Algemeen Dagblad wordt nu eens die partij en dan weer die partij negatief geëvalueerd. De spreiding rond het gemiddelde, de 'interne pluriformiteit' is groot (Scholten 1978: 133; Van Cuilenburg e.a. 1985: 44), zodat geen enkele lezer op grond van AD-berichtgeving hoeft te denken bij de vorige verkiezingen een fout gemaakt te hebben. Het effect van berichtgeving in Trouw op standpuntbepaling van lezers is verhoudingsgewijs klein. Veel 'verzuiilde' Trouw-lezers blijven CDA kiezen, ondanks de kritische berichtgeving in Trouw.

Tabel 9: Verklaarde variantie in stembuswinst uitgesplitst (1)

Verklaarde variantie R^2 in $Y^*_{ij}(t+1)$ voor alle i, j, t : .21 (.18) ($n=30$)

Verklaarde variantie R^2 in $Y^*_{ij}(t+1)$ voor:

afzonderlijke dagbladen ($n=6$)		afzonderlijke partijen ($n=10$)	afzonderlijke perioden ($n=15$)
De Telegraaf	0.50 (.37)	PvdA 0.46 (.39)	1972-1977: 0.18 (.12)
Algemeen Dagblad	averechts	CDA 0.06 (0)	1977-1986: 0.25 (.19)
De Volkskrant	0.69 (.61)	VVD 0.16 (.05)	
NRC Handelsblad	0.58 (.48)		
Trouw	0.30 (.12)		

(1) Tussen haakjes staat de 'adjusted R^2 ' vermeld. De getallen tussen haakjes zijn vergelijkbaar ondanks verschillende aantallen cases

Kijken we naar de drie politieke partijen, dan valt op, dat het CDA nauwelijks gevoelig is voor (negatieve) berichtgeving. Van de drie grote partijen is de PvdA voor electoraal succes het meest afhankelijk van de landelijke dagbladen.

Tot besluit van deze paragraaf komen we terug op de vraag of dagbladen voor de politieke meningsvorming en voor de partijkeuze belangrijker of minder belangrijk geworden zijn. Het meest gehoorde antwoord op die vraag is dat dagbladen voor politieke partijen door de opkomst van de televisie aan belang hebben ingeboet. Ook voor het tegenovergestelde standpunt, dat dagbladen voor partijen zeker niet aan belang hebben ingeboet, kunnen echter argumenten worden gegeven. Nog eens nalezen hoe men kan denken over het door de televisie vertoonde politieke nieuws kan een duwtje in de rug vormen om een eigen mening te vormen. Bovendien besteden dagbladen veel uitvoeriger aandacht aan politiek dan televisie. Misschien zijn media, en dus ook dagbladen, belangrijker dan ooit omdat

zij aan kiezers gedeeltelijk de oriëntatie teruggeven die ze voorgoed zijn kwijtgeraakt door de 'ontzuiling', doordat ze boodschappen vanaf kansel en barricade niet meer serieus nemen. Op grond van de cijfers uit tabel 9 moet geconcludeerd worden dat het meest gehoorde antwoord het minst plausibel is. De invloed van berichtgeving in dagbladen op de partijkeuze is zeker niet afgenomen. In 1977 kon 18% van de verklaarde variantie in de verkiezingsuitslagen binnen lezerskringen worden verklaard uit berichtgeving in dagbladen, in 1986 bedroeg het percentage 25%.

8. Conclusie

We zullen niet alle veranderingen in de verhouding tussen politieke partijen en dagbladen die in de voorgaande paragrafen werden opgesomd de revue nog eens laten passeren. In plaats daarvan zullen we een aantal van deze veranderingen onder één noemer brengen. Die noemer is dat politieke partijen voor dagbladen minder belangrijk geworden zijn terwijl de berichtgeving in dagbladen voor politieke partijen belangrijker geworden is.

Dat het informatieaanbod van politieke partijen voor dagbladen minder belangrijk geworden is, heeft verschillende oorzaken:

- de meeste dagbladen zijn onafhankelijk geworden van partijen; personeel banden zijn grotendeels doorgeknipt (paragraaf 3);
- de lezerskring van de meeste dagbladen raakt steeds pluriformer samengesteld, zodat het voor dagbladen steeds minder opportuun wordt één partij voortdurend gelijk te geven en andere partijen ongelijk (paragraaf 4);
- het kabinet drukt politieke partijen in toenemende mate publicitair uit de markt (paragraaf 5);
- veel lezers kiezen dagbladen niet primair om de inhoud van de aangeboden politieke informatie, maar om andere redenen, zodat het zaak wordt die lezers te werven met iets anders dan eindeloze verhalen over het doen en laten van politieke partijen (paragraaf 6):

Dat de berichtgeving van dagbladen over politieke partijen voor politieke partijen belangrijker geworden is, heeft eveneens verschillende oorzaken:

- door ontzuiling is een groot aantal kiezers gaan zweven, waardoor de traditionele kanalen om de eigen achterban aan te spreken aan belang hebben ingeboet (paragraaf 3);
- omdat de kiezers van een partij over steeds meer lezerskringen verspreid raken, moeten politieke partijen om hun eigen kiezers aan te spreken steeds meer dagbladen voor zich winnen (paragraaf 4);

– het effect van berichtgeving in dagbladen op de partijkeuze is eerder toedan afgenomen (paragraaf 7).

Met andere woorden, politieke partijen hebben een deel van hun machtspositie overgedragen aan dagbladen.

Noten

1. Tot het 28e partijcongres van de CPN (26-28 november 1982) was De Waarheid partijkrant. Voor Nederlands en Reformatorisch Dagblad geldt dat er een sterke geestverwantschap bestaat met GPV resp. SGP/RPF.

2. In deze formulering is sprake van 'dagbladen', op andere plaatsen in het betoog gaat het over 'media'. Het verschil in terminologie heeft een zuiver praktische achtergrond: over dagbladen zijn meer gegevens beschikbaar dan over audiovisuele media, zodra empirische data gepresenteerd worden kunnen we het derhalve vrijwel alleen over dagbladen hebben. Een gedeelte van de algemene beschouwingen over de verhouding tussen dagbladen en politieke partijen is echter niet alleen op dagbladen, maar ook op andere media van toepassing. Vandaar dat we in sommige gedeeltes van de tekst de term 'media' hanteren, in andere de term 'dagbladen'.

3. Een veel nauwkeuriger beeld van lezerspublicken kan worden gegeven op basis van SUMMO-onderzoek. Helaas zijn de resultaten daarvan niet openbaar. Als aanvulling op NKO-gegevens zal hier en daar gebruik gemaakt worden van opinieonderzoek van de vakgroep Politicologie van de Vrije Universiteit uit 1979.

4. Voor een beschrijving van deze data zij verwezen naar Van Cuilenburg e.a. 1973; Van Cuilenburg 1977; Noomen 1977; Scholten 1982; Van Cuilenburg e.a. 1985; Kleinnijenhuis 1987 en Kleinnijenhuis 1990. Het verzamelen van de data werd mede mogelijk gemaakt door financiële steun van ZWO.

5. Katholiek: RKSP, RKVP, KVP, KNP, RKPN.

Protestants: ARP, CHU, SGP, HGS, GPV, RPF.

Socialisten: SDAP, SDP, CPH, CPN, Socialistische Partij, RSP, PvdA, PSP.

Liberaal: VDB, Liberale Unie, Bond van Vrije Liberalen, Economische Bond, Middenstandspartij, Neutrale Partij, Staatspartij 'De Vrijheidsbond', Partij van de Vrijheid, VVD.

Overige: Plattelandersbond, Verbond Democratisering Weermacht, Middenpartij voor Stad en Land, Verbond voor Nationaal Herstel, NSB, D'66, DS'70, PPR, NMP, CP en overige.

6. De politieke exclusiviteit kan worden gedefinieerd als:

$$P.E.^2 = \frac{\sum_i \{ p_i(\text{lezerskring}) - p_i(\text{Nederland}) \}^2}{1 + \sum_i \{ p_i(\text{Nederland}) \}^2}$$

waarin:

– $p_i(\text{lezerskring})$: de kans dat iemand uit de lezerskring op partij i stemt;

– $p_i(\text{Nederland})$: de kans dat een willekeurige Nederlander partij i stemt.

In de teller worden gekwadrateerde verschillen tussen een lezerskring en de bevolking als geheel gesommeerd. In de noemer staat het maximale verschil weergegeven. Het verschil is maximaal als $p_i(\text{lezerskring})$ verwaarloosbaar klein is voor alle partijen, waarvoor $p_i(\text{Nederland})$ niet verwaarloosbaar klein is. Merk op dat in een éénpartijstelsel de politieke exclusiviteit per definitie 0 bedraagt.

7. We hebben geen gegevens ter beschikking over evaluaties van dagbladen in de jaren na de verkiezingen van 1986; we moeten derhalve volstaan met gegevens uit 1984/85.

8. We noemen hier twee factoren. Evaluatieve oordelen van dagbladen worden gekleurd door het gezegde 'hoge bomen vangen veel wind'. Gemiddeld wordt een kabinet negatiever beoordeeld dan een politieke partij en een regeringspartij weer negatiever dan een oppositiepartij. In de tweede plaats worden oordelen van een dagblad over een partij beïnvloed door de politieke afstand tussen beide. Uitgaande van tabel 6 kan met behulp van ééndimensionale ontvouwinganalyse een links-rechts continuüm geconstrueerd worden waarop zowel dagbladen als politieke actoren een plaats innemen. Dit continuüm verklaart een deel van de variatie in de evaluaties die dagbladen ten beste geven.

9. Er zijn uitzonderingen, men denke slechts aan abortus in de jaren zeventig en kruisraketten in de jaren tachtig, issues die onder de bevolking sterk leefden. Een andere categorie van uitzonderingen wordt gevormd door issues waarover in het overheidsapparaat sterk verschillend gedacht wordt (Hallin 1984). De sfeer van onthullingen, nieuwe rapporten, openlijke ruzies, etcetera die daaruit voort kan vloeien is bij uitstek geschikt om een issue hoog op de media-agenda te krijgen. Men denke aan het milieu-issue vanaf het najaar van 1988 in Nederland.

10. Over de discussie rond openbaarheid van bestuur is zeer veel gepubliceerd. Enkele cruciale studies zijn het rapport van de commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting (de commissie-Biesheuvel), Openbaarheid openheid, verschenen in 1970, en het proefschrift van Schelhaas, De informatieplicht van de overheid, 1979. Laatstgenoemde publikatie geeft een goed overzicht van de voor deze discussie relevante literatuur.

11. Voor 1974, 1978 en 1984 drukken we dat uit in het percentage artikelen waarin evaluatieve uitspraken over de verschillende actoren geïdentificeerd zijn. Omdat in 1985 een enigszins andere meetprocedure werd geïntroduceerd (Van Cuilenburg e.a. 1985, 1988b) hebben de gegevens voor 1985 betrekking op het relatieve aantal zinnen waarin een evaluatieve uitspraak over één van de betrokken actoren wordt gedaan.

12. In 1985 vormde de VVD een gemakkelijk doelwit van dagbladkritiek wegens de rol van de VVD in de affaire-Van Aardenne en in de affaire-Brandt Corstius.

13. De evaluaties die aan deze berekening ten grondslag liggen staan vermeld in tabel 6. In alle jaren is 'het kabinet' als zelfstandig attitude-object in de analyses meegenomen. Operationeel is onder dit attitude-object steeds het volgende verstaan:

a. de regering (het kabinet) als zodanig, alsmede ministers en staatssecretarissen

- deel uitmakend van de regering (het kabinet);
- b. personen of groepen waarvan uit het artikel blijkt dat zij de regering steunen, voor zover deze personen of groepen niet formeel gelieerd zijn aan een politieke partij;
 - c. handelingen, produkten en voortbrengselen van de onder a en b omschreven attitude-objecten.

Als regel worden ministers en staatssecretarissen dus gerekend tot het attitude-object 'het kabinet'. Ministers en staatssecretarissen vervullen in ons politiek bestel in ieder geval drie rollen: zij zijn lid van een kabinet, (sub)hoofd van een bepaald departement en (doorgaans) prominent vertegenwoordiger van een politieke partij. Daarmee rekening houdend is één uitzondering gemaakt op de regel dat ministers en staatssecretarissen gerekend worden te behoren tot het attitude-object 'het kabinet'. Indien namelijk in een artikel een minister of staatssecretaris expliciet beschouwd wordt als vertegenwoordiger van één der aan het kabinet deelnemende politieke partijen, wordt die minister of staatssecretaris geacht te vallen onder het attitude-object 'politieke partij X'. Deze uitzondering is vooral van belang in tijden dat zich tussen kabinet en één of meer regeringspartijen min of meer grote verschillen van mening voordoen. In extremo kan het dan voorkomen dat in één en hetzelfde artikel 'minister Y' soms herleid wordt tot het attitude-object 'het kabinet', soms tot het attitude-object 'politieke partij X'. De scheiding doet wellicht wat kunstmatig aan, zij is evenwel onvermijdbaar want inherent aan een politiek stelsel waarin kabinetten per definitie coalitiekabinetten zijn.

14. Uit onderzoeksgegevens over 1984, die hier niet gerapporteerd worden, blijkt dat afgaande op media het kabinet vergeleken met een politieke partij met een zeer grote variëteit aan andere actoren (belangengroepen, gemeenten, provincies, vluchtelingen, adviesorganen, kerken, vakbonden, bedrijven, etcetera) interacteert (Kleinnijenhuis 1990). Media wekken dus de indruk dat ministers politiek veelzijdiger zijn dan parlementariërs.

15. Enkele jaren geleden heeft Van Mierlo bij de behandeling van de Grondwetswijziging in de Tweede Kamer gesteld: 'Media vormen de beslissende factor omdat kiezers voor informatie over het doen en laten van volksvertegenwoordigers voor 99.9% aangewezen zijn op media terwijl politici, willen zij kiezers op de hoogte stellen van hun verrichtingen eveneens voor praktisch 100% afhankelijk zijn van media' (H.A.F.M.O. van Mierlo, Handelingen Tweede Kamer, zitting 1976-77: 2003).

16. Het gaat hier om een gemiddeld effect. Sommige lezers schieten door: als een dagblad linkser wordt, worden zij extreem links. Bij andere lezers treedt geen verandering op of is een averechts effect waar te nemen.

17. Een gelijke weging ligt voor de hand omdat zowel argumenten kunnen worden aangevoerd om 1985 het zwaarst te laten wegen als argumenten om 1978 het zwaarst te laten wegen. Voor zwaardere weging van 1985 pleit dat dit jaar het dichtst bij het uiteindelijke verkiezingsjaar 1986 ligt en politiek gezien de laatste klap tien daalders waard is. Voor zwaardere weging van 1978 pleit, dat de berichtgeving uit dat jaar gegeven de afwezigheid van onderzoek in de periode 1979-1983 representatief moet worden geacht voor de gehele periode 1977-1983.

18. Deze voorspelling laat overigens zien waarom het gekozen regressiemodel te simpel is. Een partij met x% aanhang kan per definitie niet meer dan x% verliezen, terwijl het gekozen regressiemodel dit wel toestaat. Partijen kunnen samen ook niet meer dan 100% van de stemmen behalen. Omdat de effectberekening ook in andere opzichten een exploratief en tamelijk onnauwkeurig karakter heeft (om de effecten van berichtgeving nauwkeurig te kunnen schatten zou continu personerzoek nodig zijn) is van een ingewikkelder model afgezien.

19. Verondersteld wordt dan dat de 'uiteindelijke' evaluatie van de grootste regeringspartij het gemiddelde is van de evaluatie van het kabinet en de eigenlijke evaluatie van de grootste regeringspartij.

20. De verklaarde variantie stijgt van $R^2 = .21$ tot $R^2 = .26$ voor vergelijking (2) ($n=30$).

Literatuur

- Andeweg, R.B., *Dutch voters adrift: on explanations of electoral change 1963-1977*. Leiden: RUL 1982.
- Commissie Heroriëntatie Overheidsvoorlichting, *Openheid openbaarheid*. 's-Gravenhage: Staatsuitgeverij 1970.
- Cuilenburg, J.J. van, *Lezer krant en politiek*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1977.
- Cuilenburg, J.J. van, en G.W. Noomen, *Communicatiewetenschap*. Muiderberg: Coutinho 1984.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleinnijenhuis en J.A. de Ridder, *Het kabinet-Lubbers in de pers*. Amsterdam: rapport VU t.b.v. Rijksvoorlichtingsdienst 1985.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleinnijenhuis en J.A. de Ridder, *Concentratie en Persklimaat*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1988a.
- Cuilenburg, J.J. van, J. Kleinnijenhuis en J.A. de Ridder, *Tekst en Betoog: naar een computergestuurde inhoudsanalyse van betogende teksten*. Muiderberg: Coutinho 1988b.
- Daalder, H., K.L.L.M. Dittrich en J.G. Gosman, *Compendium politiek en samenleving*. Alphen aan den Rijn: Samsom Uitgeverij 1986.
- Eijk, C. van der, en B. Niemöller, *Electoral change in The Netherlands*. Amsterdam: CT-Press, 1983.
- Hallin, D., 'The media, the war in Vietnam and political support': a critique of the thesis of an oppositional media. In: *Journal of Politics* 46: 2-24, 1984.
- Hemels, J.M.H.J., 'Kranten in het spanningsveld van de tijd en de samenleving'. In: *De Nederlandse Mediagids*. Deventer: Kluwer Bedrijfswetenschappen 1985.
- Hoogerwerf, A., *Vanaf de top gezien*. Amsterdam: Sijthoff 1986.
- Hoppe, R., *Het beleidsprobleem geproblematiseerd*. Muiderberg: Coutinho 1989.
- Hulsen, G., W. de Haas en H. 't Hart, 'De publieke opinie rond een gifwijk'. In: *Acta Politica* 20: 209-222, 1985.
- Irwin, G.A., C. van der Eijk, J.M. van Holsteyn en B. Niemöller, 'Verzuiling, issues, kandidaten en ideologie in de verkiezingen van 1986'. In: *Acta Politica* 22: 129-179, 1987.

- Jong, J. de, 'Beleidsvorming, agendabouw en agendamanagement'. In: R. Hoppe (red.), *Trends in beleidsvormingstheorie en ontwerp*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1985.
- Kalma, P., *De illusie van de democratische staat*. Deventer: Kluwer 1982.
- Kleinnijenhuis, J., 'Oost-West volgens dagbladen en lezers'. In: *Acta Politica* 22: 293-310, 1987.
- Kleinnijenhuis, J., *Journalistieke informatieverwerking*, (1990?). Proefschrift te verdedigen aan de Vrije Universiteit.
- Klingemann, H.D., (red.), *Computerunterstützte Inhaltsanalyse in der empirischen Sozialforschung*. Frankfurt: Campus Verlag 1983.
- Korsten, A.F.A., *Het spraakmakende bestuur*. 's-Gravenhage: VUGA-uitgeverij 1979.
- Noomen, G.W., *Beweren en motiveren*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1977.
- Postman, N., *Wij amuseren ons kapot*. Houten: Het Wereldvenster 1986.
- Schelhaas, H., *De informatieplicht van de overheid*. Zwolle: Waanders 1979.
- Scholten, O., *Krant en democratie*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1982.
- Scholten, O., en G. van der Veen, 'De Waarheid, een dagblad in verandering: een onderzoeksnotitie'. In: *Massacommunicatie* 12: 214-9, 1984.
- Scholten, O., 'Media, politiek en kiezers; over driebanden en de kunst van het ivoor draaien'. In: *Namens*, 4:1, 's-Gravenhage, SDU-uitgeverij 1989.
- Schönbach, K., 'The issues of the seventies: Computerunterstützte Inhaltsanalyse und die langfristige Beobachtung von Agenda-setting-Wirkungen der Massenmedien'. In: H.D. Klingemann (red.) (1983), *Computerunterstützte Inhaltsanalyse in der empirischen Sozialforschung*. Frankfurt, Campus Verlag 1983a.
- Schönbach, K., *Das unterschätzte Medium: politische Wirkungen von Presse und Fernsehen im Vergleich*. München: K.G. Saur 1983b.
- 't Veld, R.J. in, Interview in Trouw, 17 juni 1989.
- Vries, B. de, In: *Reporter*. Leiden, Mercurius Vakpers b.v., derde jaargang, september/oktober 1988.

Commentaar en discussie

De harde kern van de zaak

De centrale aannamen van de politieke economie en hun implicaties voor het leergedrag van individuen

R.H. Lieshout

1. Inleiding

In zijn beroemde opstel 'Falsification and the methodology of scientific research programmes' zet Imre Lakatos uiteen dat de ontwikkeling van de empirische wetenschap bestaat uit de opeenvolging van onderzoeksprogramma's met een voortdurend grotere empirische inhoud. Een bestaand onderzoeksprogramma wordt vervangen door een ander wanneer dit laatste dezelfde feiten verklaart als het bestaande programma en tevens nieuwe feiten voorspelt (feiten die het bestaande programma niet weet te voorspellen), welke voorspellingen enigermate zijn gecorroboereerd. Volgens Lakatos houdt de 'negatieve heuristiek' van de methodologie van onderzoeksprogramma's in dat de 'harde kern' van het onderzoeksprogramma – de centrale aannamen aan de hand waarvan wordt verklaard waarom de dingen zijn zoals ze zijn – niet ter discussie mag staan zolang het programma 'progressief' is (zolang het leidt tot nieuwe voorspellingen). Wanneer uit empirisch onderzoek zou blijken dat een voorspelling over waarneembare verschijnselen die met behulp van de harde kern is afgeleid, in tegenspraak is met een uitspraak over waargenomen verschijnselen, dan heeft dit geen consequenties voor de harde kern. In een dergelijke situatie vereist de 'positieve heuristiek' van de methodologie van onderzoeksprogramma's dat de onderzoeker die binnen het onderzoeksprogramma werkt, de taak op zich neemt gedurfder (dat wil zeggen: de empirische inhoud van het programma vergrotende) hypothesen op te stellen die deze inconsistentie opheffen.¹

Een prominent en oud onderzoeksprogramma binnen de sociale wetenschappen vormt dat van de politieke economie. Thomas Hobbes, Bernard Mandeville, David Hume, Adam Smith en Adam Ferguson kunnen als grondleggers van dit onderzoeksprogramma worden beschouwd. Het centrale gedachtegoed van de politieke economie is 'the principle of utili-